

DEMOGRAFSKA TEORIJA, RAZVOJ STANOVNIŠTVA HRVATSKE I POPULACIJSKA POLITIKA (Izbor radova)

Alica Wertheimer-Baletić, Meridijani, Samobor 2017., 591 str.

Demografska je politika danas, zbog svojih izrazito negativnih trendova, u fokusu ne samo znanstvenoga nego i javnoga života, što potvrđuje i *Demografska teorija, razvoj stanovništva hrvatske i populacijska politika*, najnovija knjiga demografske stručnjakinje, akademkinje Alice Wertheimer-Baletić, koja se tijekom cijele svoje znanstvene karijere bavila demografskom teorijom i demografskim trendovima u Hrvatskoj. Autorica je u knjigu uvrstila 26 radova, koje je objavila u stručnim periodicima od 1960-ih do danas. Iako je u predgovoru iznijela vlastita kolebanja o objavljivanju neažuriranih, i po pola stoljeća starih radova, pokazalo se da je korist njihova objavljivanja višestruka: ne samo da stari radovi, čitani s odmakom, daju uvid u povijesni pregled demografskih istraživanja te u značajke promjena i trendova demografskih pojava i procesa u pojedinim, dužim ili kraćim, povijesnim razdobljima u Hrvatskoj nego i dokazuju koliko su autoričine rane demografske projekcije negativnih demografskih trendova zaista bile točne.

Knjiga se sastoji od dvaju dijelova: u prvom su sakupljeni radovi o demografskoj teoriji, a u drugom radovi o razvoju stanovništva Hrvatske, odnosno o kretanju, broju i strukturi stanovništva u drugoj polovici XX. stoljeća, koji su raspoređeni u dvije podcjeline – prva se bavi razdobljem do 1990. godine, a druga razdobljem nakon 1990. godine – zbog povijesno-političkoga, a zatim i formalno-statističkoga demografskoga kriterija. Naime, iako se stopa rasta smanjivala, ukupan broj stanovnika u Hrvatskoj u razdoblju 1948–91. imao je pozitivan trend, koji je nakon 1991. počeo opadati, što je rezultiralo tzv. ukupnom depopulacijom hrvatskoga stanovništva danas.

U prvom dijelu knjige autorica piše o predmetu demografije i njezinoj povezanosti s drugim društvenim i ekonomskim znanostima, o populacijskoj politici i politici radne snage (upozoravajući na potrebu koordiniranosti mjera populacijske politike i mjera zapošljavanja), o općim i metodološkim razmatranjima postranzicijske etape razvoja stanovništva (za koju su karakteristične uravnotežene, ali niske stope nataliteta i mortaliteta koje posljedično rezultiraju niskim prirodnim pri-

stom ili stagnacijom), o demografskim tranzicijskim procesima (propitujući je li druga demografska tranzicija nova etapa u razvoju stanovništva ili samo sinonim za posttranzicijsku etapu kao razdoblje nakon prve demografske tranzicije) i o starenju stanovništva kao svjetskom trendu, odnosno kao aktualnom svjetskom problemu koji se očituje u produženom očekivanom životnom vijeku i smanjenju broja novorođenih, a utječe na gospodarski razvoj uslijed povećanih javnih rashoda, odnosno povećanih izdavanja za zdravstvo i mirovine.

U drugom dijelu knjige autorica piše o kretanju broja i strukture stanovništva od 1953. do 2017. Izbor radova koji su obrađivali razdoblje do 1990. pokazuje koliko su autoričine projekcije stanovništva iz 1960-ih i 1980-ih bile pouzdane, odnosno kako se unatoč tome što je autorica upozoravala na to da su potrebne demografske promjene i stimulativna populacijska politika, na području demografske politike nije učinilo ništa te kako je zaista, prema autoričnim predviđanjima, došlo do krajnje nepovoljne demografske bilance, koja »s visokim stupnjem ukupne i parcijalne depopulacije njenih sastavnica – prirodne i osobito migracijske depopulacije, ubrzano vodi smanjivanju mladih i povećavanju staračkog stanovništva«. Danas je ovaj problem još izraženiji jer je intenzivnom emigracijom upravo većinom mladoga stanovništva (često emigracijom cijelih mladih obitelji) demografska bilanca još dodatno uzdrmana.

U knjizi su detektirana dva čimbenika koji su doveli do današnje demografske slike u Hrvatskoj: prvi je nizak i opadajući prirodni priraštaj, a drugi negativan migracijski saldo. Prirodni priraštaj u Hrvatskoj postaje nizak s opadajućim trendom već nakon 1954., a negativan migracijski saldo započinje ekonomskom emigracijom 1960-ih i 1970-ih. Snažan stimulirajući čimbenik ukupne depopulacije početkom 1990-ih bio je Domovinski rat, a nakon 2008., osobito 2016–18., ponovno dolazi do visokoga negativnoga migracijskoga salda u vanjskoj migraciji Hrvatske koji je, unatoč tomu što stanovništvo Hrvatske istodobno bilježi i negativni priraštaj, izrazito dominantan demografski proces s trendom daljnjega povećavanja. Za razliku od emigracije tijekom 1960-ih i 1970-ih, kad je emigrirao samo jedan ili oba roditelja, emigrantski val početkom XXI. stoljeća selektivno je zahvatio mlado stanovništvo, odnosno danas često odlaze i cijele obitelji, što rezultira trajnom depopulacijom brojnih ruralnih područja koja ostaju potpuno prazna. Stanovništvo koje pak ostaje obično je staro i samačko, gospodarski odavno neaktivno. Loša gospodarska slika nekoga kraja potaknula je iseljavanje radno aktivnoga stanovništva, a demografska depopulacija pretvorila je taj kraj u područje koje je iznimno teško demografski revitalizirati, a ekonomski još i teže. Ovakva demografska kretanja nisu rezultat samo zastoja u gospodarskom razvoju zemlje nego i drugih socio-psiholoških čimbenika, tzv. druge demografske tranzicije. Odljev radne snage u dobnim skupinama 20–45 godina odmah se reflektirao u poremećenoj dobnospolnoj piramidi te će u budućnosti rezultirati stvaranjem brojčano manjih naraštaja. Problematičan segment emigracije mla-

doga obrazovanoga stanovništva u emigracijskom valu nakon 2008. nije samo gubitak sredstava koja su uložena u njihovo školovanje nego i činjenica da će te mlade generacije svoja znanja i sposobnosti utrošiti u gospodarski razvoj zemalja koje ih nisu obrazovale. Na taj način razvijeni postaju još razvijeniji, a slabije razvijeni još slabije razvijeni, tvrdi autorica.

Baveći se stanjem i trendovima ekonomski aktivnoga stanovništva, autorica ističe kako je hrvatsko stanovništvo u radnom kontingentu (od 15. do 64. godine života) do 1970-ih raslo brže nego ukupni broj stanovnika. Razlog tomu je veća brojnost generacija koje su u nj ulazile od onih koje su iz njega izlazile. Takav pozitivan trend značio je širenje osnovice formiranja radne snage, a stoga i veću stopu ekonomske aktivnosti stanovništva. Danas se dobna struktura radnoga kontingenta promijenila i sve je starija. Osim dobne, promijenjena je i spolna struktura radnoga stanovništva. Sredinom XX. stoljeća glavninu radne snage činili su muškarci, no s vremenom stope aktivnosti ženske radne snage postajale su sve više, odnosno udio žena u aktivnom stanovništvu popeo se s 37,5% (1961) na 41% (1981). Projekcije prosječne starosti radnoga kontingenta koje je autorica izradila za razdoblje 1975–2000. već tad upućuju na trend demografskoga starenja, odnosno da je prosječna starost trebala porasti s 36,4 na 38,4 godine. Obrađujući tematiku radnih resursa autorica se dotaknula još jednoga negativnoga trenda – niske stope reprodukcije i njezina dugoročna trenda opadanja. Već 1958. neto stopa reprodukcije u Hrvatskoj bila je ispod kritične vrijednosti od 1,0, a 1970. iznosila je 0,81. Stoga je autorica ponovno naglasila potrebu uvođenja populacijske politike koja omogućuje postizanje odgovarajuće razine reprodukcije stanovništva koja je nužna zbog »budućega obnavljanja generacija te postizanja skladne starosne strukture stanovništva«.

U dijelu knjige koji se bavi demografskim kretanjima stanovništva nakon 1990. autorica piše o demografskim promjenama i demoreprodukcijskim procesima, izrađujući projekcije kretanja broja stanovnika i radne snage te upućujući na razlike, sličnosti i specifičnosti demografskih procesa u Hrvatskoj i zapadnoeuropskim zemljama. Domovinski rat izravno je utjecao na populacijsku sliku Hrvatske, uzrokujući snažnu depopulaciju stanovništva. Autorica ističe kako su razvoj stanovništva Hrvatske tijekom 1990-ih obilježila dva važna demoreprodukcijska procesa – ukupna depopulacija i ubrzano starenje stanovništva – koji nisu bili značajni samo za 1990-e, već su značajke i sadašnje demografske slike, a utjecat će i na buduću potencijal reprodukcije stanovništva u Hrvatskoj. Prema autoričnim navodima, broj županija s prirodnom smanjenjem stanovništva popeo se s osam (1985) na 15 (1992). U razdoblju 1991–2001. u 18 županija, od ukupno 21, zabilježeno je smanjenje ukupnoga broja stanovnika. Projekcija budućega ukupnoga kretanja stanovništva u razdoblju 1991–2021. pokazuje da se trend ukupne depopulacije nastavlja (1991. godine 4 786 000 st.; 2021. godine 4 453 000 st.), odnosno da će se u razdoblju od 20 godina stanovništvo smanjiti za 7%. Takav nepovoljan trend rezultat je smanjenja broja (go-

tovo za petinu) mladoga stanovništva (0–14 godina) i onoga u radno sposobnoj dobi (radni kontingent za muškarce iznosi 15–64 godina, a za žene 15–59 godina, što znači smanjenje za više od 10%), te povećanja (gotovo za četvrtinu) staračkoga stanovništva (za muškarce 65 godina i više, a za žene 60 godina i više). Valja imati na umu da projekcija nije uključivala vanjske migracije te da je izrađena 1997., dakle u vrijeme prije velikoga emigracijskog vala koji je započeo krajem 2000-ih i kulminirao sredinom 2010-ih, stoga je realno očekivati da su svi negativni demografski trendovi danas samo još izraženiji. U prilogu koji je nastao 2001., a razmatra buduće promjene u razvoju stanovništva, autorica je na temelju srednje varijante projekcija UN-a izradila projekciju stanovništva do 2050. Prema toj projekciji Hrvatska će imati 18% (ili 800 000) manje stanovnika (2000. godine 4 473 000 st.; 2050. god 3 673 000 st.), a nastavit će se i trend inverzije dobne piramide, što znači da će stanovništvo Hrvatske do sredine XXI. st. biti sve starije (povećanje od 303 000 ili 45,8%) te da će se smanjivati broj mladoga stanovništva (za 231 000 ili 30,2%) i onoga u radno sposobnoj dobi (872 000 ili 28,6%).

Jedna od tema koje autorica obrađuje, a česta je u javnom diskursu, odnos je broja aktivnih osiguranika i broja primatelja mirovine koji je 1983. iznosio 3,4, a 1993. godine 1,⁹¹. Ovakvo stanje rezultat je pojačanoga i ranoga odlaska u mirovinu jer je prosječna dob hrvatskih starosnih umirovljenika 1993. iznosila 55 godina, a osoba u invalidskoj mirovini 49 godina². Nepovoljni se demografski trendovi mogu iščitati i iz reprodukcije stanovništva nakon 1990. godine. Promotrivši ukupan broj žena u fertilnoj dobi, dobnu strukturu fertilnoga ženskoga stanovništva i specifične stope fertiliteta prema dobi, autorica je zaključila kako je parcijalna depopulacija ženskoga stanovništva u razdoblju 1953–71. bila pod utjecajem »promjena u dobnoj strukturi fertilnog kontingenta i opadanja specifičnih stopa fertiliteta«. U razdoblju do 2001. sve tri skupine promatranih kriterija uzrokovale su opadajuću reprodukciju stanovništva.

Autorica je u knjigu odlučila uvrstiti i neke svoje priloge koji govore o populacijskim politikama bivših socijalističkih i razvijenih europskih zemalja, pojasnivši mjere stimulativne populacijske politike. Stimulativna populacijska politika bivših socijalističkih zemalja ogledala se u povećanju nataliteta te u poboljšanju uvjeta rada i poticanju reprodukcije kod mladih obitelji i zaposlenih žena. S druge strane razvijene europske zemlje vode posve različite »mjere obiteljske politike«³: Francuska vodi eksplicitnu pronatalitetnu politiku, Švedska implicitnu populacijsku politiku, Njemačka zastupa *laissez-faire* pristup, Nizozemskoj pad nataliteta odgovara zbog ionako visoke gustoće naseljenosti države, a brojne zemlje južne Europe, poput Portuga-

¹ Godine 2018. iznosio je 1,25 (op. a.).

² Prosječna je dob hrvatskih starosnih umirovljenika 2018. iznosila 64 godine (op. a.).

³ Namjerno se izbjegava termin stimulativna populacijska politika (op. a.).

la, Španjolske, Italije i Grčke, donedavno populacijsku politiku nisu ni smatrale potrebnom. Tek su u posljednje vrijeme neke od njih, primjerice Italija, započele javnu raspravu o potrebi uvođenja pronatalitetne politike. Autorica je u II. poglavlju knjige detaljnije razradila primjere Švedske i Francuske.

Iako se dugo smatralo kako Hrvatska i većina razvijenih zemalja Europske unije imaju slične demografske pokazatelje, razlike su zapravo sve veće, smatra autorica. Razvijene zemlje EU-a većinom imaju neku vrstu pronatalitetne politike s pomoću koje osiguravaju pozitivan prirodni prirast, a zahvaljujući razvijenom gospodarstvu, imigracijom stanovništva dodatno osiguravaju pomlađivanje ne samo ukupnoga stanovništva nego i radno sposobnoga. Za razliku od njih, Hrvatska ima sve starije stanovništvo, a emigriraju upravo oni najvažniji – mladi, reproduktivni i radno sposobni. Udio staračkoga u ukupnom stanovništvu Hrvatske, prema autoričinim projekcijama, povećat će se s 15% (2000) na 26% (2050). Povećanje udjela osoba starijih od 65 godina posljedica je demografske tranzicije koja je sama rezultat modernizacije društva te industrijalizacije, urbanizacije i povećanja kvalitete života (bolje obrazovanje, dostupnija i kvalitetnija zdravstvena skrb).

Demografska istraživanja prošlih procesa i buduće projekcije iznimno su važni za svaku zemlju, a napose za Hrvatsku, u kojoj je potrebno sanirati negativne demografske trendove. Primjerice, početkom XXI. stoljeća totalna stopa fertiliteta u Hrvatskoj iznosila je 1,3 djece po jednoj ženi u fertilnoj dobi, a da bi se generacije obnavljale potrebno je ostvariti barem 2,1 dijete po jednoj ženi u fertilnoj dobi. Iako demografi u Hrvatskoj neprekidno upozoravaju javnost i vladajuću elitu na potrebu provedbe stimulativne populacijske politike koja bi s vremenom rezultirala demografskom revitalizacijom, a u konačnici i s cjelokupnim društvenim razvojem (socijalnim, ekonomskim, zdravstvenim, obrazovnim i sl.), Hrvatska jako kasni s provođenjem učinkovite stimulativne populacijske politike, koje nažalost još uvijek nema,⁴ a njezinim zanemarivanjem stvoreni su brojni nepovoljni uvjeti za parcijalni i ukupni razvoj društva.

Negativni demografski trendovi u Hrvatskoj mogu se sanirati uvođenjem pronatalitetne politike eksplicitnoga tipa koji je usmjeren na znatno povećanje stopa nataliteta i fertiliteta, predlaže autorica, jer bi se na taj način ostvarila ravnoteža između radno sposobnoga mladoga stanovništva i staroga stanovništva. Mjere koje bi zasigurno pridonijele adekvatnoj pronatalitetnoj politici progresivni su dječji doplatci usmjereni na treće i veći broj djece, veća materijalna pomoć obitelji s većim brojem djece, razne vrste pomoći mladim zaposlenim majkama i samohranim roditeljima u odgoju i obrazovanju djece, adekvatna stambena politika te adekvatno radno zako-

⁴ Dokumenti koje je Hrvatski sabor donio, poput *Nacionalnog programa demografskog razvitka Hrvatske* (1996), *Nacionalne obiteljske politike* (2003) i *Nacionalne populacijske politike* (2006), nisu polučili željene rezultate (op. a.).

nodavstvo (radno vrijeme žena). Porast nataliteta obično za sobom povlači pozitivne trendove povećanja broja i udjela mladih te mlađega dijela radnoga kontingenta (15–35 godina), ali i usporavanje porasta broja i udjela staračkoj stanovništvu. Primjeri brojnih zemalja koji provode eksplicitnu pronatalitetnu politiku pokazuju kako su njezini učinci učinkoviti, dugoročno stabilni, ali i spori, pa bi Hrvatska možda mogla, poučena primjerima razvijenih europskih zemalja (Njemačke, Švicarske, Belgije, Luksemburga i Nizozemske), zahvaljujući imigraciji radne snage iz gospodarski slabije razvijenih zemalja, zadržati porast ukupnoga stanovništva dok eksplicitna pronatalitetna politika ne počne davati rezultate. No kakva god populacijska politika bila (eksplicitna, implicitna, restriktivna), puni uspjeh može ostvariti samo ako »respektira specifične demografske, socio-ekonomske i tradicijske prilike« zemlje.

Umjesto zaključka, možemo se složiti s riječima akademika Dragutina Feletara: »Ova knjiga pripada samom vrhu demografske znanosti u Hrvatskoj«.

MIHELA MELEM HAJDAROVIĆ

